

Carrer Llibertat, 5 - Medina islàmica. Àrea de terrisseries i cementeris (Dènia)
Maria Assumpció Sentí Ribes i Carlos Monfort Casaudoumeq

Publicación digital

Actuaciones arqueológicas en la provincia de Alicante. 2007

Editores

Fernando E. Tendero Fernández y Sara Pernas García
Sección de Arqueología del Ilustre Colegio Oficial de Doctores y Licenciados
en Filosofía y Letras y en Ciencias de Alicante

Año de la edición: 2008

Depósito legal: A-1070-2008

ISBN: 978-84-691-6719-9

Nom de la intervenció:	Carrer Llibertat, 5 - Medina islàmica. Àrea de terrisseries i cementeris
Municipi:	Dénia
Comarca:	La Marina Alta
Directora:	Maria Assumpció Sentí Ribes
Equip tècnic:	Carlos Monfort Casaudoumecq
Autors del article:	Maria Assumpció Sentí Ribes i Carlos Monfort Casaudoumecq
Promotor:	Polis, 21, S. L.
Autorització:	2007/1383-A
Data de l'actuació:	01/11/2007 – 01/02/2008
Coordenades localització:	Centre urbà
Períodes culturals:	Taifal i almoràvid / almohade
Material dipositat:	Museu Arqueològic de la Ciutat de Dénia
Tipus d'intervenció:	Excavació arqueològica

DESENVOLUPAMENT DE LA INTERVENCIÓ

El solar on es va desenvolupar l'excavació arqueològica s'insereix dins l'àrea de terrisseries i cementeris corresponent a la medina islàmica de Daniya. L'àrea de cementeris es disposa junt al camí d'accés a la porta occidental de la ciutat: Bab Undara a les fonts escrites del segle XI i Porta d'Ondara o de Terra per la documentació d'època cristiana.

El cementeri de Bab Undara apareix també a les fonts com el lloc de soterrament de grans personalitats de l'època com ara el lexicògraf del segle XI, Abu Amr Al-Dani, fundador de l'escola alcorànica de Daniya. Aquest cementeri es situa a la banda occidental de la medina islàmica de Daniya, fora de la ciutat, i formaria un complex funerari important de la ciutat atesa la seua extensió i densitat d'inhumacions. Altres cementeris documentats d'època islàmica es van localitzar al carrer Marqués de Campo, núm. 60, al carrer Sant Francesc, núm. 12, totes dues situades a l'interior de la medina, i altra situada a la banda oriental que correspon al cementeri del Fortí, raval marítim i portuari de la medina islàmica de Daniya. Després de la conquesta cristiana el 1244, el cementeri va estar abandonat i l'àrea esdevingué camp de conreu i fins al segle XX no es va urbanitzar. Fou aleshores quan al fer els

fonaments de les cases es van fer generals les troballes d'esquelets. El coneixement popular de la ubicació del cementeri es va consolidar amb la construcció del col·legi Cervantes, als anys 50, moment en què es van exhumar nombroses inhumacions.

No va ser fins als primers anys del segle XXI quan es reurbanitzà la zona coneguda com "camp roig" i arribaren les primeres intervencions arqueològiques al carrer de la Pau, núm. 2, l'any 2003, documentant-se abundants inhumacions fetes seguint els patrons funeraris de l'època islàmica.

El jaciment excavat participa de les característiques geomorfològiques de l'entorn, constituït per argiles pures rogenques on s'excaven les fosses per a les sepultures. Aquest color de la terra donaria lloc al topònim camp roig utilitzat per denominar als terrenys de conreu d'aquest sector occidental de Dénia. Avui resta integrat en el casc urbà de la ciutat, fruit del desenvolupament urbanístic corresponent a la segona meitat del segle XX.

L'àrea excavada correspon a la totalitat de la superfície de l'immoble enderrocat, amb dues parts ben diferenciades: la part de la casa amb dos altures situada a la part més septentrional amb la façana oberta al carrer de la Llibertat, i un pati interior a la banda meridional utilitzat com a corral. Les restes constructives modernes corresponen a la fonamentació de la casa, i afecten de manera desigual el solar. La part corresponent a les crugies de la casa presenta fonamentacions que distorsionen l'estratigrafia arqueològica en major mesura que la part de la casa corresponent al pati, on la falta de construccions provoca una millor conservació de les sepultures.

La presència d'aquests elements condicionà l'excavació i va afectar a nombroses inhumacions i distorsionaren el desenvolupament arqueològic i estratigràfic de l'indret. L'excavació arqueològica ens ha permès reconèixer dos períodes d'ocupació del solar, clarament diferenciats, fins arribar al nivell estèril geològic: el període contemporani i el període islàmic.

Al període islàmic correspon una potència estratigràfica de 1,8 m en la que s'han detectat nombroses tombes situades en superposició, aprofitant l'espai tant en extensió com en profunditat. Aquest fet ha dificultat la identificació dels diferents nivells de tombes i moltes vegades les pròpies fosses. A la fase andalusina corresponen quatre nivells de tombes, amb una distribució no homogenia i una major concentració de sepultures cap a l'est i el nord del solar,

el que ens determina el límit occidental del cementeri andalusí de Bab Undara. La delimitació del cementeri no està acotada per cap mur, estructura ni senyalització, si no que s'observa una molt notable disminució de la densitat de les tombes en la direcció esmentada. A la meitat oest del solar a penes apareix alguna tomba separada de la resta de les inhumacions.

La fase contemporània, aliena completament al moment d'ús del cementeri islàmic, inclou totes les estructures corresponents a la casa bastida al segle XX. S'observen dos moments diferenciats: un més antic, corresponent a la primera meitat del segle XX, al que s'associa un mur de pedra amb morter de ciment que delimita el solar i el divideix en dues parts diferenciades, separant la casa, a la banda septentrional, del pati meridional del que es conserven restes del paviment. El moment d'ocupació més recent correspon a la segona meitat del segle XX fins a l'actualitat, amb una renovació de la casa, a la que s'associen noves cimentacions més profundes, una segona altura de la casa, dos pous cecs, el pessebre i un reforçament dels murs de càrrega laterals, amb files de carreus de tosca. A la fase contemporània corresponen també tres soterraments de cànids documentats en nivells molt superficials, segurament animals de companyia soterrats al mateix pati de la casa. Els elements constructius contemporanis són abundants i afecten de manera important els enterraments infrajacentes.

La fase andalusina d'ocupació correspon a l'ús de l'indret com a cementeri, sense documentar-se cap construcció no associada a la seua funció. S'han documentat 4 nivells d'enterraments. Corresponents a quatre fases d'ocupació diferenciades per les cotes de profunditat i la superposició de les sepultures. Cronològicament podem situar els nivells més antics a les darreries del segle XI, moment en què una crònica andalusina esmenta l'existència d'aquest cementeri com lloc de soterrament d'Abu Amr al-Dani. Els últims moments d'ús del cementeri els podem acotar amb la data de la conquesta cristiana de Daniya, amb el 1244 com a *terminus ante quem*.

Les fosses s'excaven en l'argila de coloració roig molt intens, pròpia de la zona. Només als nivells inferiors, més antics, les sepultures s'excaven dins dels nivells estèrils d'argila groga i argila amb blocs calcaris. Aquests nivells presenten un lleuger buzament de direcció NW-SE. S'ha documentat un total de 279 sepultures. La major part d'elles pertany al tipus de fossa simple excavada al sòl geològic sense cap preparació. Algunes fosses presentaven un reforç de morter de calç o d'argila.

Les inhumacions corresponen a individus de diferents edats, soterrats sense cap distinció ni separació per edat, sexe o estatus social que es puga distingir.

Les dimensions de l'espai excavat no permeten determinar si la distribució dels soterraments presenta algun tipus d'organització espacial en l'interior del cementeri. Aparentment, es tracta de soterraments en disposició aleatòria que aprofiten l'espai existent, encara que no es pot descartar que es disposen atenent un esquema de distribució intern del cementeri. Es documenta amb freqüència la destrucció de tombes prèvies per tal de fer-ne de noves. Tanmateix, són freqüents els soterraments secundaris en forma de paquets d'ossos, fruit d'un desplaçament evident. Totes les sepultures documentades corresponen al mateix model d'enterrament predominant en la societat andalusina. No ha s'ha documentat cap fossa amb estructura o construcció associada.

Les fosses són excavacions fetes al sòl geològic amb una estructura rectangular i arrodonida pels extrems. Les dimensions varien en amplària i longitud segons les dimensions dels cossos inhumats, la profunditat no és homogènia i varia entre els 0,35 i els 0,45 m. Dins de les fosses simples es poden distingir dos tipus: fosses preparades i fosses no preparades.

Les fosses simples sense cap mena de preparació són el tipus més freqüent. Al tipus s'adscriu un 87,3 % del total de sepultures. Es tracta de fosses excavades directament sobre la terra argil·lenca, sense cap tipus de preparació, reforçament o estructura. Ateses les característiques d'aquest tipus de fossa, la majoria d'aquestes sepultures no han estat identificades i només s'ha pogut documentar la pròpia inhumació. De les fosses simples excavades en l'argila, s'han identificat algunes revestides amb calç o morter de calç. Amb un total de 35 enterraments, que representen un percentatge del 12,7 % sobre el total. En ocasions es tracta d'un reforçament clar i continuat per totes les parets de la fossa, incloent el fons; a vegades només es conserven restes de morter de calç en algun dels laterals, i en 19 enterraments a penes quedaven restes de vetes de calç disperses sense una conservació clara i continuada, que corresponen a un 5,8 % del total.

En 6 enterraments s'ha pogut identificar i documentar la coberta de les tombes. Es tracta de tres tipus de coberta diferent: cobertes de blocs irregulars, carreus regulars i lloses de pedra. En les sepultures amb coberta de blocs, aquests es troben contigus, disposats en la mateixa orientació que la tomba. Aquest tipus

de coberta s'associa a les fosses simples no preparades, i vinculades a l'enterrament de xiquets, corresponen amb enterraments de joves. Tenen doble funció, la de cobrir la fossa i de senyalització de la mateixa. Un altre tipus de coberta és la de lloses regulars, disposades en la mateixa orientació que la inhumació i la fossa.

La senyalització d'algunes tombes consisteix en la col·locació intencionada d'una pedra o un conjunt de pedres irregulars a la capçalera i als peus de la tomba. La reutilització de les cobertes fa pensar que les pedres usades com a senyalització també foren reutilitzades.

Tampoc s'ha documentat cap senyalització que fera referència al cementeri pròpiament, ni cap inscripció epigràfica funerària

Les inhumacions corresponen en la major part dels casos a enterraments primaris. Atenent a criteris bàsics com les mesures dels esquelets s'ha pogut identificar 4 grups d'edat principals: nonats/nounats, infants, joves i adults. Aquest últim s'ha separat en altres dos: plenitud (16 a 25 anys) i maduresa (més de 25 anys), més un sisé en el que s'ha agrupat als individus indeterminats.

El grup corresponent als individus adults és el millor representat. Les inhumacions corresponents a adults joves són 45, que representen el 16,3 % del total. Les inhumacions corresponents a adults madurs són un total de 117 inhumacions que representen un 42,5 % del conjunt.

Els joves, que representen el grup d'edat comprés entre els 10 i els 16 anys, tot i que encara no han desenvolupat completament el cos i els ossos es presenten més fràgils, ja tenen unes certes mesures que els destaquen per damunt dels infants, però sobretot que ja han perdut les dents de llet i comencen a tindre la dentadura d'adult. Constitueixen un total de 25 individus, que representen un 9 % del global.

Els infants representen un grup d'edat comprés entre els 2 i els 10 anys. La presència de dents de llet determina la pertinència a aquest grup d'edat, així com les mesures dels ossos. Són 26 inhumacions, que representen un 9 % del conjunt de sepultures.

Els nounats corresponen a individus de menys de dos anys, amb dimensions de l'esquelet molt reduïdes, normalment a penes queden restes del crani per

estar aquest poc desenvolupat, ossos molt febles i bastants pèrdues. El grup inclou els recent nascuts i potser algun nonat. Fan un total de 20 individus, que signifiquen un 7,2 % del global.

Per diverses circumstàncies, hi ha un determinat nombre de inhumacions que no es pot determinar el grup d'edat al que pertanyen o que no es pot distingir clarament entre dos possibles cohorts d'edat. En algunes ocasions, degut a les construccions del període contemporani o per la mateixa evolució del cementeri (fosses reutilitzades, soterraments secundaris, destruccions, etc.), les inhumacions apareixen a penes diferenciables o no han quedat prou restes per poder documentar-les amb major exactitud, a l'espera d'un estudi posterior més rigorós i determinant de les restes humanes. A aquest grup s'adscriuen 34 tombes, que representen un 12,3 % del total de sepultures.

La major part dels individus estan soterrats seguint els paràmetres propis de la cultura funerària andalusina, sense que s'observe cap canvi en els patrons de conducta entre els distints nivells de soterraments.

El tipus més representatiu és la posició decúbit lateral dret, amb una orientació dels cossos SW-NE, el cap recolzat sobre el costat dret amb una orientació clara, molt majoritària, vers el SE. La part esquerra del cos més elevada que la dreta, amb els braços pegats al cos, el dret estirat o lleugerament articulat baix del cos, i el braç esquerre articulat pel colze amb la mà al costat dret de la pelvis, molt prop o damunt de la mà dreta. Les cames estirades o lleugerament articulades, amb la cama i el peu esquerre damunt del dret.

Del total de 275 sepultures, s'han documentat 137 inhumacions en posició de decúbit lateral dret, 50 % del total; 46 inhumacions en posició de decúbit supí, 16,5 % del total; 10 en posició de decúbit pron, i 82 inhumacions en què no ha estat possible determinar la posició de l'individu.

Aquestes dades fan referència al moment quan es van documentar les inhumacions, però és necessari tenir en consideració que el número d'individus soterrats originalment en posició de decúbit lateral dret seria superior. Molts dels esquelets han patit desplaçaments importants *post mortem*, clarament documentats, degut a que segurament estarien soterrats en ambient buit, en arques o taüts de fusta dels que no ens han quedat vestigis. Només en algunes tombes ha estat possible recuperar claus de ferro de diferents dimensions.

Aquesta explicació d'enterraments en buit i els desplaçaments posteriors al soterrament és força determinant per explicar les inhumacions documentades en posició de decúbit pron on el cos cau cap a la seua dreta, i tanmateix explica bon nombre dels soterraments situats en posició de decúbit supí, en els que el desplaçament general ha estat cap a l'esquerra.

El nombrós grup d'inhumacions documentades en posició indeterminada està en relació a la seua afectació per la cimentació de l'edifici del segle XX, suprajacent al cementeri.

La cultura funerària andalusina segueix, en general, la tradició islàmica de soterrar els morts en contacte directe amb la terra i d'orientar cap i peus vers els llocs sants per a la religió musulmana. Aquesta posició no coincideix completament amb l'est magnètic. Normalment, els peus són situats en posició intencionada en concordança a l'orientació de la part davantera del crani o cara. De les 275 inhumacions, en 80 ocasions no quedaven restes del crani i en 32 l'estat de conservació no permetia una identificació clara de l'orientació. Els motius resideixen en la destrucció parcial de les tombes pels elements constructius posteriors a la fase andalusina, per trobar-se fora del solar i per tant de la superfície d'excavació, o pel propi deteriorament de les inhumacions (sobretot en els casos en què l'individu soterrat és un xiquet de curta edat).

De la resta de les 163 inhumacions, en 108 tombes l'individu es troba mirant cap al SE, que és el representatiu del model intencionat de soterrament andalusí. De les 55 tombes restants l'orientació dels caps també es indicatiu de desplaçaments no intencionats, *post mortem*:

14 sepultures presenten una orientació del crani ESE, i 18 SSE. Representen poca variació en graus, entre 10° i 25°, de la posició ideal cap a l'est o el sud, respectivament.

12 sepultures presenten una orientació del crani a S, i 7 cap a l'E. Representa una desviació important entre 25° i 45°, que suggereix el desplaçament *post mortem* com a explicació.

4 sepultures presenten respectives orientacions cap al ENE, WSW, NNE i SSW, per tractar-se de paquets d'ossos (enterraments secundaris). En la resta s'explica per forts desplaçaments de més de 45° de l'angle d'orientació del cap.

El cas NNE, és un cas curiós i ocasional d'un enterrament en buit amb un desplaçament general del cos cap a la dreta i del crani cap a l'esquerra.

L'elevat nombre de tombes demostra la importància del cementeri. Els diferents nivells d'inhumacions ens fan apreciar la seua llarga cronologia i la distribució espacial ens documenta els límits de la *maqbara* per la seua banda occidental.

Un estudi posterior de les restes òssies aportaran noves dades sobre el trets fisiològics de la població de la ciutat de Daniya i sobre la seua cultura funerària.

BIBLIOGRAFIA

BARKER, P. (1993): *Techniques of archaeological excavation*, Batsford, London.

CALVO GÁLVEZ, M. (2000): *Arqueología funeraria. Manual de cursos de formación complementaria en arqueología de campo*, Valencia.

CASTELLÓ I MARÍ, J. S. (2004): *Memòria intervenció arqueològica DE-C-03-10. Dénia*, Memòria presentada en la Direcció General de Patrimoni de la Conselleria de Cultura, inèdita.

CHABÀS, R. (1985): *Historia de la ciudad de Denia*, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert. Diputación Provincial de Alicante, Alicante, Ed. Facsímil (Denia, 1874-1876).

GISBERT SANTONJA, J. A.; BURGUERA SANMATEU, V. i BOLUFER MARQUÉS, J. (1992): *La cerámica de Daniya -Dénia-. Alfares y ajuares domésticos de los siglos XII-XIII*, Ministerio de Cultura, València.

GISBERT SANTONJA, J. A.; CASTELLÓ I MARÍ, J. S.; SENTÍ RIBES, M. A. i altres (2004): *Cementeris islàmics a la Marina Alta. Segles XI-XIV*, Aguaites, 21, Pedreguer.

Vista aèria de l'extrem SE de l'excavació

Sepultures alineades

Sepultura 150 amb les cobertes de carreus

Detall d'una sepultura excavada